

PROFESSOR HERBERT METSA (1931-2008) – TEADLANE JA ORGANISAATOR OMAS AJAS

Sõjajärgse vaakumi Eesti teaduses – eriti just rohkem või vähem ühiskonda puudutatavatel erialadel – täitis enamuses see põlvkond, kes tänu „õigele“ sünniaastale pääses Saksa okupatsiooni aegsest mobilisatsioonist, olgu see siis otsese armeeteenistuse või abiteenistuse vormis. Jutt on eelkõige aastail 1928-1931 sündinutest. Herbert Metsa on selle generatsiooni eduka teadlase tüüpiline esindaja.

Sündinud 2. jaanuaril 1931 Jõgevamaal, lõpetas ta 1945 Torma Mittetäieliku Keskkooli ja seejärel 1949. aastal Tartu I keskkooli (praegune Hugo Treffneri Gümnaasium). Seega tuli ta nendest keerulistest aastatest, sõjast ja korduvatest koolireformidest hoolimata, kooliga toime aastatki kaotamata. Õpingud jätkusid Tartu Riikliku Ülikooli õigusteaduskonnas (1949-1954), mille ta lõpetas kiitusega. Herbert Metsa jäi tööle Tartusse – töötades Tartu Tarbijate Kooperatiivi juhatuses – algul juristi ja peatselt aseesimehena.

Tartu Riikliku Ülikooli poliitilise ökonomia kateedrit asus sel ajal vedama, algul sisuliselt, hiljem ka ametlikult, hilisem akadeemik Mihhail Bronštein. Erinevalt paljudest teistest stalinismiajastu kasvandikest ei komplekteerinud ta oma meeskonda poliitilise ustavuse ja tugevalt kommunismile orienteeritud maailmavaate, vaid intellektuaalsete võimete alusel. Õpetades majandusaineid õigusteaduskonnas, suutis ta poliitilise ökonomia kateedri aspirantuuri komplekteerida eelkõige just selle teaduskonna tugevamatest lõpetajatest. Niimoodi sattus ka Herbert Metsa vaatamata oma ankeedis olevale olulisele „plekile“ – isa oli kuulunud aastail 1941-1942 omakaitsesesse – 1956. aastal ülikooli aspirandiks. Järgnes „klassikaline“ liikumine: kandidaadikraad 1963 (Hinnakujundamise küsimused sotsialistlikus tööstuses) ning töö ülikoolis 1961-1974, tõus assistendist dotsendiks.

Herbert Metsa tõsisema teadustöö algust märgib 1966. aastal ilmunud raamat „Isiklik omand ja isiklik tarbimine“. Kuna kandidaadikraadile järgnes ilma pikema vaheajata töö doktoridissertatsiooniga, siis ilmus üksteise järel mitu raamatut: „Töökulud ja nende efektiivsus“ (1970), „Teaduslik-tehniline progress ja IX viisaastak“ (1972), „Kaasaeg ja toodangu kvaliteedi stimuleerimine“ (kaasautorluses, 1974). 1973. aastal kaitses Herbert Metsa doktoritööd teemal „Ühiskondliku tootmise majandusliku efektiivsuse tõstmise probleemid“. Doktoritöö materjalid võimaldasid välja anda veel kaks raamatut: „Ühiskondliku tootmise intensiivistamine ja majandusmehhanism sotsialistlikus ühiskonnas“ (1980) ning „Tootmise arengu kaasaegsed probleemid“ (1984). Kokku avaldas H. Metsa peaaegu 200 mitmesugust teaduslikku publikatsiooni.

Doktoritöö kaitsmine oli sel ajal sisuliselt elutöö. Esitatavad nõuded olid sellised, et pärast kandidaadikraadi kaitsmist kulus selleks keskmiselt 15 aastat tõsist tööd, kaitsti seda kuskil 50-ne aastaselt. Paljude majandusteadlaste (A. Arrak, M. Välja) elutee lõppeski nn „kokku kukkumisega“ vahetult doktoritöö kaitsmise perioodil. Seda rohkem tuleb hinnata H. Metsa tegevust, kes selle kraadini jõudis 42 aastaselt.

Alates 1974. aastast on H. Metsa sisuliselt administratiivtööl. Aastail 1974-1981 töötas ta Tartu Ülikooli teadusprorektorina (ka professori kutse omistatakse talle sel ajal, 1978). Aastail 1981-1985 oli H. Metsa Üleliidulise Töö Teadusliku Uurimise Instituudi Eesti Filiaali direktor. Ülemused Moskvas mängivad selle asutusega, tõstes teda Tallinnast Kohtla-Järvele ja tagasi ning ka ise mitte teades, milliste teemadega antud asutus ikkagi peaks tegelema... Kõik see tekitab olukorra, et ka niisugune jõuline juht nagu H. Metsa ei suuda instituudi filiaali vajalikule tasemele upitada ning lahkub pettununa sellest 1985. aastal. Filiaal jätkab veel mõned aastad teisejärgulise teadusasutusena ja siis likvideeritakse.

Herbert Metsa tuleb tagasi Tartusse. Seekord Eesti Põllumajanduse Akadeemiasse (praegune Maaülikool). Algul juhatab ta poliitilise ökonomia kateedrit (1985-1990), seejärel on agrarökonoomika kateedri professor (1990-1992) ning 1992-1996 turunduse õppetooli juhataja, 31 augustist 1996 emeritprofessor.

Viimastel eluaastatel sundis üha halvenev tervis ja raskendatud liikumine Herbert Metsa aktiivsest tegevusest kaugenema. Herbert Metsa suri 25. mail 2008 ja on maetud Tartusse Raadi kalmistule, sinna kuhu on maetud enamik Tartu Ülikooli õppejõududest..

Herbert Metsa on jäänud meelde eelkõige jõulise ja resoluutse teaduse organisaatorina. Tugeva läbilöögivõimega ja alluvate suhtes väga nõudlikuna meenutas tema juhtimisstiil ehk mõnevõrra Edgar Savisaare oma. Ülikooli teadusprorektorina rajas ta sisuliselt teadusosakonna ning pani aluse lepingulistele uurimistöödele – tolle aja sisuliselt ainukestele grand'i põhimõttel tehtavatele uurimustele. Ka olid (ja on tänaseni) maailma teadustööde hulgas hinnatud Tartu Ülikoolis välja antud teadustööde kogumikud. Sel ajal tohtis selliseid kogumikke välja anda vaid Moskva ülikõrgete tegelaste loal, mida saada oli keeruline. Seetõttu pandi TÜ kogumikele nimeks „Teaduslikud märkmed“ ning neid sai nüüd avaldada. Märkmetest oli asi väga kaugel, ilmusid tõsised teaduslikud tööd. Kuna nende tiraaž oli administratiivses korras piiratud, siis olid need teadusringkondades väga nõutud väljaanded ja muutusid kiiresti lausa bibliograafilisteks haruldusteks.

1974. aastal saadi Eestis hakkama omalaadse vägiteoga. Kogu majandusteooria õpetamine toimus sel ajal poliitilise ökonomia kursuse raames. Selle kursuse raamides tuli lisaks majandusteooriale anda pikk põhjendus, miks sotsialistlik majanduskord on maailma parim ja miks viimase NLKP kongressi otsused on maailmaajalooline samm majanduspraktikas. Palju seda tehti ja palju püüti seletada majanduse üldteooriat ja majanduspoliitika teoreetilisi aluseid, sõltus loomulikult õppejõu kvalifikatsioonist ja meelestatusest. Seda õppeainet tohtis õpetada ainult Moskvas välja antud õpikute tõlgete alusel. Need raamatud olid naiivsed,

üldsõnalised ja koosnesid suures osas marksismi klassikute tööde ümberjutustustest ning partei otsuste refereerimisest. Sellised õpikud ei rahuldanud ei üliõpilasi ega vähegi mõtlemaid õppejõude. Seetõttu kirjutati Eesti õppejõudude poolt 1974. aastal originaalne õpik. Õpiku kirjutamise keelust mindi mööda sel viisil, et pealkirja alla ei pandud mitte sõna õpik, vaid – „loengud“. Loengumaterjalide välja andmise keeldu polnud, veel enam, seda isegi soovitati. See õpik ei korruta niivõrd dogmasid, vaid sisaldab hulgaliselt näiteid, ka Eesti omi, ja arutelusid. Loomulikult on seal ka (minimaalselt nõutava hulgal) klassikute tsitaate ning peatükid algavad ja lõppevad kohustusliku viitega viimastele parteidokumentidele. Õpik oli ainus eesti keelne majandusteooriat sisaldav õppematerjal kuni 1991. aastani. Selle õpiku koostamisest võtsid aktiivselt osa kõik Eesti juhtivad majandusõppejõud, ka professor Herbert Metsa.

Teaduslikud tööd on olulised omas ajas. Aegade muutumisel muutub kiiresti ka nende väärtus. Selle aja tööde juures tuleb arvestada totaalset infosulgu – Eestisse jõudis üldjuhul ainult tugevalt marksistliku suunitlusega kirjandus. Lisaks oli kasutada mingi osa enne 1940. aastat ilmunud majanduskirjandust – eelkõige statistikakogumikud ja äärmiselt teoreetilised kirjutised, millede olemusest tsensuur lihtsalt ei saanud aru. Kuna majandusteaduslikud uurimused pidid sel ajal vaatlema eelkõige sotsialistliku plaanimajanduse aktuaalseid probleeme, siis oli kõigist neist vähe kasu. Ka ei peetud heaks tooniks – vastandina kaasajale – keeruliste matemaatiliste mudelite konstrueerimist. Kuna kirjastuste võimsused olid väga piiratud, siis nõuti, et iga raamat oleks korraga nii teadustöö, populariseeriv materjal, õpik kui ka sotsialismi propaganda vahend. Sellises olukorras tuli leida hea kompromiss nende vahel, tihti ka taasleiutada ratast. Nii mõnigi autor läks kergema vastupanu teed ja tegeles sotsialismi üldistamise ja kriitikavaba apologetikaga, mis tagas teaduskraadid, kuid ei andnud tegelikku teaduslikku tulemust. Õnneks said Tartu Riikliku Ülikooli aspirandid head teadmised teadusliku uurimustöö metodoloogilistest alustest, mis võimaldab anda ka tänapäeval teaduslikku väärtust omavaid kirjutisi.

Praegune ajaline distants on ilmselt juba piisav hinnangu andmiseks, kui palju üks või teine selle aja kirjutis tegelikult sisaldas teadust. Allakirjutanu puutus kokku Herbert Metsa kirjutistega tegelikult juba keskkooli õpilasena. Nimelt oli 1960-tel Tartu ajalehes „Edasi“ („Postimehe“ selle aja nimi) omamoodi juhtkirja kirjutamise võte. Esileheküljel ilmusid mõnede juhtivate majandusteadlaste kirjutised ühel konkreetsel teemal. Rubriigi nimi oli: „Lugejaga vestleb“. Kirjutise kõrval oli ka sõbralik šarž antud mehest. Ega neid aktiivseid kirjutajaid meenugi rohkem kui kolm, üks neist Herbert Metsa (tagasihoidlikumaid autoreid oli muidugi rohkem). Need artiklid olid just sellised omaaegsed teaduse ja populaarteaduse piirimal olevad kirjutised. Kuid mis oluline, need kirjutised ei olnud marksismi-leninismi loosungite kordamine, vaid mingi konkreetsema küsimuse – palk, toodete kvaliteet, kasvutempod jne – asjalik ja selge käsitus. Eriti on meelde jäänud vaidlus teemal – mis ikka on töö hulk ja kvaliteet ning kuidas seda mõõta. Kas tegu on vahetu töötaja enda kvaliteediga (tänapäeva terminoloogias: inimkapitaliga) või töötaja poolt tehtus kajastunuga (materialiseerunuga)? Ja kummas tuleks lähtuda palga kujundamisel?

Herbert Metsa selgelt teadusliku iseloomuga kirjutistes pakkusid huvi kaks valdkonda. Kõigepealt jõudis ta, loomulikult totaalse infosulu tõttu midagi sellest teadmata, lähedale tänapäevasele mikroökonomilisele positiivse mastaabiefekti eri valdkondade ja protsesside kirjeldamisele. Tema käsitluses olid need nime all – intensiivse arengutee staadiumid ehk etapid: ühiskonna areng saab toimuda vaid siis, kui efekt (avaldugu see siis mistahes kujul), on suurem kui selleks juurde võetud ressursside kasv, ehk valemina Δ efekt $>$ Δ sisendid. Ka näitas Herbert Metsa, et selline seos tekib kõigepealt seadmete juures, siis töajõu ja kõige keerulisem on tema tekkimine materjalide juures. Samuti rõhutas ta, et kõigi kolme tootmise sisendi korral see lihtsalt peab tekkima kui üldse soovitakse näha kvalitatiivset arengut. Praegu me räägime ligikaudu samadest probleemidest innovatsiooni küsimuste vaatlemisel (loomulikult teise terminoloogiaga ja uuel kõrgemal tasemel, tihti sisendeid jaotades mitte kolmeks, vaid kaheks - töajõud ja kapital).

Teiseks tänaseni teaduslikku huvi pakkuvaks valdkonnaks Herbert Metsa uurimustes olid toodangu kvaliteedi probleemid. Täieliku ehk täiskonkurentsi põhilise puudusena vaatleb kaasaja majandusteadus asjaolu, et selle turutüübi juures puudub ettevõtetele huvi toote arenduse vastu. Ka oluliselt täiustatud toode ei taga märkimisväärset turuosa kasvu ja võib olla kulude kasvu tõttu kasumit isegi vähendav. Seega turumehhanismi toime puudlikkuse juures antud küsimuses on tegu tootjate kas huvi puudusega või isegi negatiivse huviga toote arenduse vastu. Herbert Metsa vaatles mitmes oma kirjutises kvaliteedi küsimusi sotsialistlikus plaanimajanduses ning näitab, et olukorras, kus ettevõtte on tagatud kogu plaanilise toodangu realiseerimine vastavalt plaanikomitee jt keskorganite hankekäsunditele kindlate, aastateks fikseeritud hindadega, pole ettevõtete huvi kvaliteedi tõstmise vastu piisav. Pigem on kvaliteedi parendamine tihti seotud ettevõttele ja töötajatele mittekompanseeritavate lisapingutustega. Pidev tähelepanu juhtimine sellele valdkonnale oli üks põhjusi, kus 1970-te lõpus hakati teatud kõrgema kvaliteediga toodangu nimetuste eest ettevõtetele maksma väikesi lisatasusid (kvaliteedimärk, H-indeksiga kaubad jne). Loomulikult polnud see H. Metsa ainusaavutus, suuremat rolli mängis siin arusaamine, et NSV Liidus toodetav jääb üha rohkem oma kvaliteedilt maha maailmatasemest.

Kvaliteedi probleemide vaatlemisel kujunes H. Metsa juhtimisel välja väike koolkond, mis tänaseks on küll lakanud olemast. Eelkõige tema juhtivate liikmete (professor Mait Miljan, dotsent Ivan Larin jmt teadlased, aga ka praktikud J. Käi jmt) meie hulgas lahkumise tulemusena.

Mai 2012

Olev Raju
Tartu Ülikool,
kolleeg aastast 1971

**PROFESSOR HERBERT METSA (1931-2008) –
WISSENSCHAFTLER UND
BEDEUTENDER ORGANISATOR SEINER ZEIT**

Herbert Metsa absolvierte mit Auszeichnung die Rechtswissenschaftliche Fakultät der Universität Tartu im Jahre 1954. Anschließend arbeitete er als stellvertretender Vorsitzender der Tartuer Verbrauchergenossenschaft.

Michail Bronstein, der spätere Akademiker der estnischen Akademie der Wissenschaften, leitete damals den Lehrstuhl für politische Ökonomie der Tartuer Universität. Seine Mitarbeiter wählte er nach ihren Fähigkeiten, und nicht nach politischer Linientreue aus. So gelang es Herbert Metsa – obwohl sein Lebenslauf wegen der Zugehörigkeit seines Vaters zu einer als sowjetfeindlich eingestuftem Organisation in den Kriegsjahren 1941-1942 nicht ganz „sauber“ war –, im Jahre 1956 an der Universität Tartu das Doktorandenstudium zu beginnen. Es folgten die Promotion im Jahre 1963 („Fragen der Preisbildung in der sozialistischen Industrie“) und 1961-1974 die akademische Laufbahn an der Universität Tartu.

1966 erschien von Herbert Metsa das Buch „Individueller Besitz und individueller Verbrauch“ und danach in Folge noch mehrere Bücher und Broschüren: „Arbeitskosten und ihre Effektivität“ (1970), „Der wissenschaftlich-technische Fortschritt und der IX. Fünfjahresplan“ (1972), „Die Gegenwart und die Stimulierung der Produktionsqualität“ (Coautor, 1974), „Die Intensivierung der gesellschaftlichen Produktion und die wirtschaftlichen Mechanismen in der sozialistischen Gesellschaft“ (1980) und „Aktuelle Probleme der Produktionsentwicklung“ (1984). 1973 habilitierte er zum Thema „Probleme der Erhöhung der wirtschaftlichen Effektivität bei der gesellschaftlichen Produktion“. Insgesamt veröffentlichte Herbert Metsa fast 200 wissenschaftliche Beiträge.

Ab 1974 war Herbert Metsa in den Verwaltungen von akademischen und wissenschaftlichen Einrichtungen tätig. In den Jahren 1974-1981 arbeitete er als Prorektor für Forschung an der Universität Tartu (1978 wurde er zum Professor ernannt). 1981-1985 leitete Herbert Metsa in Tallinn und Kohtla-Järve als Direktor die estnische Filiale des wissenschaftlichen Instituts für Arbeitsforschung der UdSSR. 1985 kehrte er nach Tartu zurück, diesmal an die Landwirtschaftliche Universität. Am Anfang leitete er den Lehrstuhl für politische Ökonomie (1985-1990), danach war er als Professor am Lehrstuhl für Agrarökonomie tätig (1990-1992). Vier Jahre bis zu seiner Emeritierung im Jahre 1996 leitete er den Lehrstuhl für Marketing. Herbert Metsa starb am 25. Mai 2008 in Tartu.

Heute sind zwei Bereiche aus seinem wissenschaftlichen Nachlass von Interesse. Zu einem ist seine Auffassung von Prozessen des mikroökonomischen positiven Maßstabeffekts sehr modern. Er hat sie mit dem Terminus „Stadien des intensiven Entwicklungsweges“ beschrieben: Die gesellschaftliche Entwicklung findet nur dann statt, wenn der Effekt größer ist als der Zuwachs der dazu verbrauchten Ressourcen, oder als Formel ausgedrückt: $\Delta \text{Effekt} > \Delta \text{Inputs}$. Herbert Metsa hat

auch gezeigt, dass zur gesellschaftlichen Entwicklung der gleiche Zusammenhang bei allen Inputs entstehen muss.

Der zweite bis heute interessante Bereich der Forschungsarbeiten von Herbert Metsa ist die Qualitätsproblematik. H. Metsa nahm diese Problematik in der sozialistischen Wirtschaft unter die Lupe und bewies, dass in der Situation, wenn ein Unternehmen sicher sein kann, dass seine ganze geplante Produktion zu den Preisen, die die zentralen Planungsorgane für Jahre festgeschrieben haben, absetzen kann, dann besteht kein wirkliches Interesse an der Qualitätserhöhung. Bei den Untersuchungen von Qualitätsproblemen hat er einen kleinen Kreis von gleichgesinnten Wissenschaftlern um sich gesammelt (M. Miljan, I. Larin u.a.).

Herbert Metsa ist in erster Linie als eine starke und durchsetzungsfähige Führungspersönlichkeit bei der Organisation der Forschungsangelegenheiten in Erinnerung geblieben, der seinen Mitarbeitern einiges abforderte. Als Prorektor für Forschung wirkte er maßgeblich bei der Gründung der Wissenschaftsabteilung der Universität mit und schuf die Grundlage zu Forschungsarbeiten auf Vertragsbasis – zu damaliger Zeit waren sie praktisch die einzigen wissenschaftlichen Untersuchungen, die wie heutige Forschungsgrants funktionieren.

Mai 2012

Olev Raju
(Universität Tartu)

PROFESSOR HERBERT METSA (1931-2008) – A SCIENTIST OF HIS TIME

Herbert Metsa was born on 2 January 1931 and graduated the Faculty of Law of Tartu University with honours degree in 1954. He worked as the vice-chairman of the board of Tartu Consumers' Co-operative.

The leader of the Department of Political Economy of Tartu University was latter Academic Professor Bronstein, who chose stuff by abilities, not by the political loyalty. So, Herbert Metsa became aspirant of University in 1956 in spite of the fact that he had a black spot – his father had been a member of Self-Defence in 1941-1942. Metsa got the Degree of Aspirant in 1963 (“The Problems of Price Formation in Socialist Industry”) and he worked in Tartu University in 1961-1974; he was promoted from assistant to an assistant professor.

The first book by Herbert Metsa (“Personal Property and Personal Consumption”) was published in 1966. A row of books and brochures followed it: “Expenditure of Labour and its efficiency” (1970), “Scientific and Technical Progress and IX Five-year Period” (1972), “Present Day and the Stimulation of the Quality of the Production” (1974), “The Intensification of Social Producing and Economical Mechanism in Socialist Society” (1980) and “Modern Problems of Producing Development” (1984). Doctor’s Thesis “The Problems of Raising Economic Efficiency of Social Producing” was maintained in 1973 by Herbert Metsa. H. Metsa has published almost 200 various scientific publications.

H. Metsa has got administrative job since 1974. He’s the science pro-rector of Tartu University (also, the degree of professor is obtained in the same period in 1978). He’s the director of the Estonian branch of All-Union Institute of Labour Scientific Researches 1981-1985. In 1985 he come back to Tartu, to Estonian University of Life Sciences. Initially he leads the Department of Political Economy (1985-1990), and afterwards he’s the Professor of the Department of Agrarian Economics (1990-1992) and Chairman of Marketing Chair (1992-1996). Professor Emeritus Herbert Metsa died on 25 May 2008 in Tartu.

Metsa would be memorized as a forceful and resolute organizer of science and through his strong clout and very exigent attitude to his subordinates. As the science pro-rector he practically created a faculty and laid the basis for contract researches, which were the only researches of Grand principle of that time.

There are two main fields of Herbert Metsa’s scientific researches, which are of interest nowadays. First, he reached very close to describing processes of modern microeconomic positive scale effects. He used the term: stadiums of intensive development way. A development of society could take place only if (whatever) impact is bigger than the growth of the resources used for it; it’s impressed by formula: $\Delta \text{ impact} > \Delta \text{ inputs}$. Another field of scientific interest since today in H. Metsa researches are the problems of quality. H. Metsa observes the questions of quality in socialist economy and he demonstrates that the interest of an enterprise to

arise the quality isn't sufficient in a situation, wherein the realization of all the planned production has been guaranteed according to the fixed prices. A small school (M. Miljan; I. Larin etc.) arose from the leadership of Herbert Metsa in the observation of quality problems.

May 2012

Olev Raju
University of Tartu